

**TÜRK CUMHURİYETLERİNDE SİYASAL PARTİLER:
KAZAKİSTAN VE ÖZBEKİSTAN SİYASAL PARTİ SİSTEMLERİ
ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ**

**POLITICAL PARTIES IN THE TURKIC REPUBLICS:
A COMPARATIVE ANALYSIS ON KAZAKH
AND UZBEK POLITICAL PARTY SYSTEMS**

Haluk ALKAN* & Müzeyyen EROĞLU**

ÖZET

Bir ülkenin demokratikleşme sürecinin analizinde en önemli kriterlerden biri siyasal partilerdir. Sovyet sonrası Türk Cumhuriyetleri Sovyet sisteminden yerel Komünist Parti yapılanmalarını aynen devralmıştır, ki bu ülkelerin sahip oldukları geleneksel parti yapısı bağımsızlık sonrasında oluşan parti sisteminde belirleyici rol oynamıştır. Bu çalışmada muhalefet partilerine sınırlı alan tanıyan hakim-vesayetçi parti sisteminin kurumsallaşmaya başladığı Kazakistan ile muhalefet partilerine sistem içinde yer vermeyen dolayısıyla korporatist bir sistem olarak gelişme gösteren Özbekistan ele alınacaktır. İki ülkenin siyasi partiler kanunu ve bu kanunun uygulanması hakkında bilgi verildikten sonra bu kapsamda iki ülke arasındaki farklılıklar ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan, Özbekistan, Türk Cumhuriyetleri, Siyasal Partiler, Siyasal Parti Sistemleri.

ABSTRACT

Political parties are one of the most important criteria in the analysis of a country's democratization process. Post-Soviet Turkic Republics took over structures of the local Communist Party from Soviet system. Traditional party structures of these countries played a significant role in the establishment of the post-independence party system. This article analyzes Kazakhstan, where dominant-custodian party system with limited space for opposition parties has been institutionalized and Uzbekistan, where a corporatist system with no room for opposition parties has emerged. For this analysis, the political parties' law of the two countries is explained and the differences between these countries are dealt with.

Key Words: Kazakhstan, Uzbekistan, Turkic Republics, Political Parties, Political Party Systems.

Giriş

Bir ülkenin demokratik kabul edilmesinin en önemli kriterlerinden biri siyasal partilerdir. Bu nedenle demokratikleşme sürecinin analizinde ülkelerin siyasal partilerinin yapısı, siyasal partiler hukuku, siyasal hayatın işleyişi içinde bu

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi. E-posta: halukalkan@hotmail.com

** Yrd. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi. E-posta: meroglu@erciyes.edu.tr

ülkelerde nasıl bir siyasal parti sisteminin gelişmekte olduğu önem kazanmaktadır. Serbestçe kurulan siyasal partiler ve bu partiler arasında serbestçe yürütülen iktidar mücadelesi olmadan bir ülkenin demokratik olarak adlandırılması veya bu yönde bir gelişmenin yaşanmadığı bir ortamda demokratikleşmeden bahsedilebilmesi mümkün değildir. Sovyet sonrası Türk Cumhuriyetleri, Sovyet sisteminden yerel Komünist Parti yapılanmalarını aynen devraldı. Bu ülkelerin sahip oldukları geleneksel parti yapısı bağımsızlık sonrasında oluşan parti sisteminde belirleyici rol oynadı. Komünist Parti geleneği kimi ülkelerde hakim-vesayetçi bir sistemin oluşturulmasının dinamiğini oluştururken, kimi ülkelerde parti örgütü içindeki rakip grupların veya bölgesel liderlerin çatışma alanına dönüşerek çok partili bir sürecin kurumsal zemini oluşturdu.

Sovyet sonrası Türk cumhuriyetlerinde siyasal parti sistemlerinin gelişme süreci genel olarak iki farklı çizgi izlemektedir. Birinci süreç muhalefet partilerine siyasal hayat içinde yer veren ülkelerin deneyimleri ile şekillenmektedir. Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan bu tür bir gelişme süreci izleyen ülkelerdir. Ancak bu ülkeler arasında da iki alt grubu birbirinden ayırt etmek mümkündür. Birinci grup ülkeler, Azerbaycan ve Kazakistan'da olduğu gibi, hakim bir devlet partisi ve onun etrafında kümelenmiş bulunan ve lider tarafından kontrol edilen uyumlu küçük partilerin siyasal hayatta belirleyici olduğu, buna karşılık muhalefet partilerine sınırlı bir alanın tanındığı ülkelerdir. Azerbaycan'da Yeni Azerbaycan Partisi (YAP), Kazakistan'da ise Nur-OTAN siyasal hayatın merkezinde yer alan, liderin temel politika aracı, aynı zamanda siyasal aktörler arasındaki dengelerin oluşturulduğu kurumlar olarak öne çıkmışlardır. Kırgızistan'da ise hakim, yönlendirici bir devlet partisi oluşturulamadığı gibi, siyasal partiler pratikte birbirleri ile rekabet halindeki bölgesel liderlerin birer politika aracına dönüşmüşlerdir. Ülkede çok sayıda siyasal parti bulunmasına rağmen, ulusal düzeyde örgütlü program partileri gelişme gösterememiştir. Bu ortamda partiler siyasal hayatın işleyişinde merkezi bir rol edinememiş, zayıf bölgesel örgütler olarak kalmışlardır.

İkinci süreç, siyasal hayatta muhalefete örgütlenme imkanı tanımayan ülkelerin deneyimi ile şekillenmektedir. Türkmenistan ve Özbekistan bu tip yapılanmanın öne çıktığı ülkelerdir. Ancak burada da iki ülkenin izlediği süreç birbirlerinden farklılıklar taşımaktadır. Türkmenistan'da fiilen tek parti sistemi hüküm sürmektedir. Bununla birlikte Türkmenistan Ulusal Demokratik Partisi (TUDP) merkezi bir devlet partisi olmaktan çok yönetici grupların bir politika aracı olarak sistem içinde ikincil derecede öneme sahip bir organ konumundadır. Özbekistan'da ise önceleri hakim bir devlet partisi olarak öne çıkan Ulusal Demokratik Parti (UDP), daha sonra Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un istekleri doğrultusunda kurulan birçok siyasal partinin kaynağını oluşturmuştur. Hepsi lider tarafından kontrol edilen bu partiler, ülkede bir tür korporatist bir sistemin unsurlarını oluşturmuşlardır. Bu çerçevede Sovyet sonrası Türk cumhuriyetlerinde gelişmekte olan parti sistemlerini aşağıdaki gibi tablolashırmak mümkün görölmektedir.

Tablo 1: Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Parti Sistemleri

Muhalefet Partilerine Yer Veren Sistemler		Muhalefet Partilerine Yer Vermeyen Sistemler	
Ülke/Özellik		Ülke/Özellik	
Azerbaycan Kazakistan	Liderin kontrolündeki Devlet Partisinin vesayetinde sınırlanmış muhalefet partileri	Türkmenistan	Yönetici grupların kontrolündeki tek parti sistemi
Kırgızistan	Bölgesel liderlere bağlı çok sayıda küçük partinin oluşturduğu zayıf parti sistemi	Özbekistan	Liderin vesayetinde korporatist parti sistemi

Bu çalışma yukarıda çizilmeye çalışılan çerçeve kapsamında iki ülke örneği üzerinde yoğunlaşmaktadır. Öncelikle muhalefete sınırlı yer veren hakim-vesayetçi bir parti sisteminin kurumsallaşmaya başladığı Kazakistan, daha sonra da korporatist bir sistem olarak gelişme gösteren Özbekistan örneği üzerinde siyasal arka plan ışığında durulmaktadır. Çalışmanın sonunda her iki ülke örneği karşılaştırılarak olası sonuçlar tartışılmaktadır.

Kazakistan Siyasal Parti Sistemi

Siyasal Partileşmenin Dinamikleri

Kazakistan’da siyasal partilerin oluşması Sovyetler Birliği’nin yıkılmasıyla birlikte hız kazanmış, 25 Ekim 1990 tarihli Egemenlik Beyannamesi de ülkedeki siyasal rejimde köklü değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. Sovyetler Birliği Anayasasının 6. Maddesinin iptal olmasıyla beraber tek partili sistem de ortadan kaldırılarak ülkede sivil örgütler, siyasal partiler ve dernekler geniş çapta örgütlenmeye başlamıştır. Aynı yıl, günümüz şartlarına göre çok demokratik sayılmayan ancak o günün şartlarında yenilikçi diye adlandırılabilir, “Sovyetler Birliğinde Toplumsal Örgütler” Kanunu kabul edilmiştir. Bu kanun, Kazakistan’da sivil örgütlerin ve siyasal partilerin faaliyetlerini düzenleyen norm olarak uzun süre yürürlükte kalmıştır.¹

Bağımsızlık sonrasında Kazakistan’da siyasal farklılaşma üç farklı eksende şekillenmeye başlamıştır. Bu eksenlerden biri Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev’in belirleyiciliği altında ülkede vesayetçi birçok partili rejim oluşturma isteği çerçevesinde şekillenmiştir. Nazarbayev bu amaçla öncelikle eski Kazakistan Komünist Partisi’ni (KzKP) Sosyalist Parti (SP) adı altında yeniden örgütlemiş,

¹ Nurbek Hayrnuhanmedov, “Kazakistan Siyasal Sisteminde Partilerin Konumu ve Fonksiyonları”, Ahmet Yesevi Stratejik Araştırma Merkezi, (http://www.aysam.gen.tr/yay_news.php?newsid=222).

partie üye olmayarak ülkede kendi kontrolünde şekillenecek bir siyasal parti sisteminin de ilk adımını atmıştır. Ancak yeni oluşturulan SP tamamıyla cumhurbaşkanı ile uyumlu bir bileşime sahip değildi ve bu özelliği nedeniyle hakim-yönlendirici bir merkez parti fonksiyonu görmekten uzaktı. Bu nedenle bir dizi tasfiye ile partinin aşama aşama Nazarbayev'e uyumlu bir bileşim oluşturuluncaya dek yeniden şekillendirildiği görülecektir. 1995 yılında SP, Halkın Birliği Partisi (SNEK) adı altında yeniden yapılandırılmış, bu parti de 1998 yılında OTAN partisine yerini bırakmıştır.² Son olarak 2006 yılında yine Nazarbayev'in ülkedeki parti sistemini yeniden şekillendirme isteği doğrultusunda OTAN, Nur-OTAN olarak yeniden yapılandırılmıştır. Bu süreçte paralel olarak Cumhurbaşkanı ile yakın hareket eden ve ağırlıklı olarak hakim devlet partisi bürokrasisine bağımlı olan birçok küçük siyasal partiye de sistem içinde yer verilmiştir. Çiftçi Partisi, Çalışma Partisi, Sivil Parti, Ayul-Sosyal Demokrat Parti, Ruhaniyat Partisi ülke siyasetinde bu şekilde rol oynayan siyasal partilere örnek olarak verilebilir.

İkinci grup partiler ülkenin çok etnikli bir toplumsal yapıya sahip olmasının da bir sonucu olarak bu temelde örgütlenen milliyetçi partilerdir. Kazakistan, Sovyetler Birliği döneminde izlenen iskan, tarım ve sanayileşme politikasının bir sonucu olarak Kazakların dışında çok sayıda Avrupa ve Kafkasyalı etnik topluluğun yaşadığı bir ülkedir. Öyle ki bağımsızlık aşamasında ülkeye adını veren Kazaklar genel nüfus içinde azınlığı oluşturmaktaydılar Çok etnikli yapı bir yandan Kazaklar arasında ülke kaynaklarının paylaşımı ve uluslaşma politikaları açısından milliyetçi örgütlenmelerin oluşmasına kaynaklık ederken, diğer yandan özellikle Ruslar arasında etnik-milliyetçi partilerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bağımsızlık sonrasında ülkede Kazak milliyetçiler dört farklı örgütün çatısı altında örgütlendiler: Azat, Cumhuriyetçiler, Jeltoksan ve Alaş. Bu oluşumlardan ilk üçü daha sonra Azat çatısı altında birleşmişlerdir. Rus milliyetçi partileri Yedinstvo (Birlik), Sivil Sözleşme, Demokratik İlerleme ve LAD (Uyum) gibi partilerin çatısı altında toplanmışlardır. Ayrıca ülkede zaman zaman ayrılık taleplerini öne çıkaran Kuzaklar (Rus Kazakları) potansiyel bir sorun olarak öne çıkmışlardır. Radikal Rus gruplar 2002 yılında kurulan Kazakistan Rusları Partisi çatısı altında toplanmışlardır.³

Üçüncü eksen eski yerel Komünist Parti yönetiminden gelen, bir süre Cumhurbaşkanı Nazarbayev ile ortak hareket edip, daha sonra farklı nedenlerle ondan ayrılıp muhalefete geçen isimler etrafında şekillenen örgütlenmelerdir. Bu kişi ve örgütler Cumhurbaşkanı'nın kişiliğini hedef alan bir politika izlemektedirler. Eski yönetici kadrolardan gelmeleri onların ülke yönetiminde söz sahibi olan bürokratik kadrolarla ilişki içinde hareket etmelerine ve aynı zamanda uluslararası düzeyde bağlantılar kurabilmelerine imkan tanımaktadır. 1994-1997 yılları arasında başbakanlık görevini yürüten ve ülkedeki siyasal rejimi belirleyen 1995 Anayasası'nın şekillendirilmesinde aktif rol oynayan Akezhan M. Kazhageldin liderliğindeki Kazakistan Cumhuriyetçi Halkın Birliği Partisi (RNPK) bu tip oluşumların bir örneğidir. Başbakan'ın Nazarbayev'in politikalarına yönelik

² Haluk Alkan, *Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar*, (Ankara: USAK Yayınları, 2011), s. 43.

³ İbrahim Alibekov, "Russian Party of Kazakhstan may Reflect Moscow's Influence", *Eurasia Insight*, 14 Nisan 2002, (<http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav042402a.shtml>).

eleştirileri 1997 yılında önce görevden alınmasına, sonra hakkında bir yolsuzluk soruşturması açılmasına ve hapis cezası almasına neden olacaktır. Kazhageldin bugün Fransa’da yaşamakla birlikte Nazarbayev karşıtı nomenklatura muhalefetine halen en güçlü isimlerinden biridir.⁴ Ülkedeki yönetici gruplar arasından bu tip kopmalarla oluşan muhalefet örgütlerine daha sonra da sıklıkla rastlanacaktır.

Son iki grup örgütlenme de Nazarbayev yönetiminin oluşturmaya çalıştığı vesayetçi bir demokratik model için tehlike taşımaktaydı. Milliyetçi partilerin güç kazanması ülkenin kuzeyinin Rusya’ya bağlanması ile sonuçlanacak bir etnik çatışmaya neden olabilir, eski yönetici kadroların yönlendirdiği muhalefet ise Sovyet tipi bir tasfiye hareketine neden olarak Nazarbayev yönetimine son verebilirdi. 2000’li yılların başlarına kadar Kazakistan’da siyasal parti sisteminin şekillenmesinde yönetimin her iki tip örgütlenme ve muhalefet hareketine karşı duyduğu kaygılar belirleyici olmuştur. Bu hareketlerin zayıflatılmasına yönelik olarak farklı yöntemler izlenmiştir. Öncelikle 1995’in Aralık ayında yapılan Meclis ve Senato seçimleri öncesinde Siyasal partilerin kaydından sorumlu olan Adalet Bakanlığı bu yetkisini bir onay makamı gibi kullanmış, hiçbir milliyetçi partiyi kaydetmeyerek, bu oluşumların parti listelerinden aday gösterebilmelerine imkân tanımamıştır. Nazarbayev’in önerisi ve üyelerinin tamamı kendisi tarafından atanmış bulunan Danışma Konseyi’nin onayı ile seçilen Merkez Seçim Komisyonu ise açık bir şekilde istenmeyen adayları ve Kazak ve Rus milliyetçi siyasal oluşumları seçim sürecinin dışına itmek yönünde bir tutum sergilemiştir. 1998 yılında Seçim Kanununa yapılan bir ekleme ile çeşitli nedenlerle mahkemeler tarafından verilen cezalar seçimlere aday olmayı engelleyen bir koşul haline getirildi.⁵ Azamat Partisi başkanlarından, eski üst düzey bürokrat Peter Svoik’in, Eski Başbakan Yardımcısı olan Abilsiiitov’un ve Kazhageldin’in 1999 yılında yapılan seçimlerde aday olmaları bu gerekçe ile engellenmiştir. 1999 Meclis seçimlerinde başvuruları Merkez Seçim Komisyonu tarafından reddedilen adayların sayısı beş yüzün üstündedir ve bu sayı toplam başvuru sayısının yarısıdır.⁶

1995-2000 yılları arasında Kazakistan’da siyasal parti sisteminin yerleşmesindeki belirleyici dinamikler yukarıda özetlendiği şekilde gelişme göstermiştir. Ancak bu sürecin yeterli olmadığı 1999 yılından itibaren yaşanan bir dizi gelişme ile ortaya çıkacaktır. Kazakistan’da milliyetçi partilerin ve Nazarbayev karşıtı yönetici grupların zayıflatılması sürecine paralel olarak ülkedeki siyasal partileşme süreci Nazarbayev’in yakın çevresindeki yeni seçkinler arasındaki rekabete bağlı olarak yeniden şekillenmeye başlamıştır. Bu dinamik Nazarbayev’in ülkedeki bugünkü siyasal parti sisteminin şekillenmesinde belirleyici olan bazı müdahalelerde bulunmasına da neden olmuştur. Ülke ekonomisinde 2000 yılından itibaren başlayan canlanma, siyasal seçkinler içinden

⁴ Rafis Abazov, “The 1999 Presidential Elections in Kazakhstan”, *Electoral Studies*, Cilt: 20, Sayı: 2, 2001, s. 317.

⁵ *The Republic of Kazakhstan: Review of the Election Legislation for Parliamentary Elections*, (Warsaw: OSCE/ODIHR, 2001), s. 4.

⁶ “Defeated Kazakh Election Candidates Plan to Set Up Own Parliament”, *Kazakh Commercial Television*, Text Report, 25 Ekim 1999, Almaty.

veya ona yakın konumda bulunan bazı siyasal ve ekonomik çevrelerden, siyasal rejimin yeniden yapılanması yönündeki taleplerin gündeme getirilmesine neden oldu. Bu talepler ağırlıklı olarak ekonomik gelişmeye paralel olarak güçlenen genç işadamları tarafından dile getirilmekteydi. Bu talepler, ekonomik canlanma ile artan devlet yolsuzluklarının engellenmesi, ülkeye yabancı sermayenin girmesini zorlaştıran tüm yasal engellerin kaldırılması, enerji sektörü dışında farklı alanlara yatırım yapılması ve ABD ve Batılı ülkelerle ilişkilerin geliştirilmesi üzerinde yoğunlaşmaktaydı. 2001 yılında “Kazakistan’ın Demokratik Seçimi” (DVK) adı altında birçok işadamı ve hükümet üyesinin imzaladığı bir deklarasyon bu değişimin ilk siyasal yansımasını oluşturdu. Hareketin liderliğini Kazak Ticaret Bankası Başkanı Nurzan Subkhanberdin ve Temirbank Başkanı ve eski Enerji Bakanı Muhtar Abliyazov yürütmekteydi.⁷ Aynı yıl yine genç bir işadamı grubu Ak-Jol (Ak-Yol) adı altında bir parti kurduklarını açıkladı. Üçlü eş-başkanlık ile yönetilen partinin üç başkanı da, Oraz Jandazov, Bulat Abilov ve Alihan Baymenov genç işadamı kuşağından isimlerdi.⁸ Özellikle DVK oluşumunun ülkenin gereksinim duyduğu reformların yapılamamasından dolayı açıkça Nazarbayev’i suçlaması bu kesime karşı ülkedeki siyasal parti sisteminin yapısını etkileyen bir dizi yeni düzenlemeyi gündeme getirecektir.

Vitrin Demokrasisi ve Tek Partili Sistem Arasında

Kazakistan’da siyasal parti sisteminin yasal zemini 15 Temmuz 2002 tarihli Siyasal Partiler Kanunu’dur. Bu kanunla birlikte siyasal partilerin kurulmasına ilişkin şartlar 2000’li yılların başında yaşanan gelişmelerin ışığında yeniden belirlenerek bütün siyasal partiler için devlet tescili zorunluluğu getirilmiştir. Kanun getirdiği düzenlemelerle siyasal partiler üzerinde otoritelerin denetim alanını genişletmiştir. Kanunun 1. maddesinde siyasal partiler “toplumdaki her çeşit siyasal istek ve düşünceleri veya farklı toplum kesimlerinin menfaatlerini iktidarda yasama ve yürütme organlarında veya yerel öz yönetim organlarında temsil etme amacı ile vatandaşların serbest olarak örgütlenmesi neticesindeki gönüllü kuruluşlar” olarak tanımlanmasına, 2. maddede bütün siyasal partilerin, kanun karşısında eşit oldukları vurgulanmasına rağmen istenmeyen siyasal partilerin siyasal hayatın dışına itilmesine dönük mekanizmalara yer verilmektedir.

Kanunun 8.maddesine göre; siyasal partiye üye olabilmek için 18 yaşını tamamlamış olmak ve Kazakistan Cumhuriyeti vatandaşı olmak gerekir. Yabancıların ve vatansızların siyasal partilere üye olması yasak olduğu gibi toplu üyelikler de yasaklanmıştır. Siyasal partilere üyelik gönüllülük esasına dayalı olup şahsi ve kayıtlı olmalıdır. Hem Anayasanın 23. maddesi hükmü hem de Kanunun 8/3. maddesi hükmü gereği askeri personel, mili güvenlik çalışanları, kanun uygulayıcı kurum çalışanları ile hakimlerin siyasal partilere üye olmaları yasaktır. Diğer taraftan devlet görevlileri siyasal parti görevi icra edemeyecekleri gibi,

⁷ “Political Turmoil Hits Kazakhstan as Nazarbayev Sacks Top Officials”, *Eurasia Insight*, 27 Ekim 2001, (<http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav112701.shtml>).

⁸ “Political Struggle in Kazakhstan a Reflection of Maturation of Country’s Economy”, *Eurasia Insight*, 19 Haziran 2002, (<http://www.eurasianet.org/departments/business/articles/eav061902.shtml>).

devlet görevlileri ve milletvekilleri bir siyasal partiye çıkar sağlayıcı görev yürütemezler (m.4).

Siyasal partiye kabul işlemi, partinin devlet tescilini yapan organ tarafından oluşturulan yazılı başvuru formuna dayanılarak yapılır. Mesleki, sosyal, ırksal ve dini nedenlerle veya cinsiyet ve statü özelliklerine bağlı olarak parti üyeliğini sınırlandırılmaz. Parti üyelerinin partinin yönetim organlarında seçme ve seçilme hakkıyla siyasal partinin faaliyetleri ve yönetim organlarıyla ilgili bilgi alma hakları vardır. Üyelerin ölümü, partiden çekilmeleri, partiden ihraç edilmeleri, başka partiye katılmaları siyasal parti üyeliğini sonlandıran haller olarak sayılmaktadır.

Siyasal Partiler Kanunu'nun 5. maddesinde partilerin kuruluşu ve faaliyet esasları düzenlenmiştir. Kanunda düzenlenen zorunluluklar dışında partiler kendi iç teşkilatlarını oluşturmak, amaç ve faaliyetlerinin usulünü belirlemekte serbesttirler. Siyasal partilerin ve alt yapısal bölümlerinin (şube ve temsilciliklerinin) Kazakistan Cumhuriyeti sınırları içinde yer alması zorunludur.

Kanuna göre siyasal partinin kurulabilmesi için bölgelerin en az 2/3'ünün temsil edileceği ve en az 1000 temsilcinin katılacağı kurucu kongresinin toplanması gereklidir. Kurucu kongrenin toplantıya çağrılabilmesi ve kongrenin idaresi için en az 10 kişiden oluşan bir yönetim kurulu oluşturulmalıdır. Kurucu kongrede partinin kuruluş kararı, partinin ismi, tüzüğü, parti programı ve parti yönetim organlarının oluşturulması konularının karara bağlanması gerekir. Kanunda belirtilen bu şartların tamamlanmasının ardından siyasal partinin devlet tescilinin yapılması gerekir. Tescilin ardından parti tüzük faaliyetlerine başlayabilir. Siyasal partinin tescili hususu Kanunun 10 ve 11. maddelerinde ayrıntılı olarak düzenlenmiştir. Siyasal partinin devlet tescili Kazakistan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı'na yerine getirilir. Devlet tescilinin yapılabilmesi için siyasal parti kurucu kongresinden itibaren 2 ay içinde tescil için gerekli olan belgelerin Adalet Bakanlığı'na ibrazı gerekmektedir. Başvuru formu, parti başkanınca imzalanmış iki nüsha parti tüzük ve programı, Kongre tutanağı, tescil makamınca belirlenen şartlara uygun olarak hazırlanmış parti üye listesi, tescili için yatırılan harç belgesi kanunda belirtilen belgelerdir. Basit bir belge ibrazına dayanıyor gibi görünse de kanunun uygulaması siyasal partilerin kuruluşunu izin sistemine dönüştürmektedir. Tüzük ve programın Anayasa ve kanunlara uygunluğu, üye listesinin doğruluğu, bölgesel dağılımı gibi gerekçelerle partilerin kuruluş aşamasında başvuruları engellenebilmektedir. Ayrıca, bir siyasal partinin şube ve temsilciliklerinin de siyasal partinin tescilinden itibaren 6 ay içinde bölgesel yönetimlerin kendi adalet ile ilgili yerlerine kaydedilmesi gerekir. Söz konusu kaydın tamamlanamaması kanunlara göre kurulan siyasal partinin tescilinin iptaline neden olur (m.11).

Kanun ayrıca bir siyasal partinin Adalet Bakanlığınca tescil edilebilmesi için partinin ülke genelinde en az 50 bin kayıtlı üyesi (eski düzenlemede bu sayı 3000 kişiydi) olmasını ve bu üyelerin dağılımının ülkenin her bölgesinde en az 700 kayıtlı üyesi olması koşulunu getirmektedir.

Bir siyasal partinin tüzüğünün nasıl hazırlanması gerektiği ve tüzükte bulunması zorunlu unsurlar Kanunun 9. maddesinde etraflıca sayılmıştır. Bu düzenleme uyarınca parti tüzüğünün usulüne uygun hazırlanmış kabul edilebilmesi için aşağıdaki unsurları içermesi gerekmektedir. Buna göre, bir siyasal partinin adı “siyasal parti” ya da “parti” kelimesini mutlaka içermeli ve siyasal partinin hem tam hem de kısaltılmış adı ve sembolü, idari organlardan ve daha önce tescil edilmiş diğer siyasal partilerden farklı olmalıdır. siyasal partinin adı millet, ırk, din, bölge, topluluk ve cinsiyet özellikleri taşıyamayacağı gibi bir siyasal liderin ad ve soyadı veya tarihsel bir figür de içermemelidir. Kazakistan Cumhuriyeti ve diğer ülkelerin milli sembolleri, bir siyasal partinin sembolü olarak kullanılamaz. Parti sembolleri aynı zamanda, Anayasa karşıtı propaganda yapmak ve yasa dışı amaçlara hizmet etmek amacı da taşımamalıdır (m.7). Tüzükte, siyasal partinin merkezi, siyasal partiye katılma şartları ve usulü, üyeliğin sona ermesi, üyelerin hak ve yükümlülükleri, parti üyelerinin kayıt usulü, kuruluş usulü, partinin yeniden örgütlenme ve tasfiyesi, şube ve temsilcilikleri, partinin yönetim ve denetleme organlarının, alt bölümlerinin ve yan kuruluşlarının seçim usulü, siyasal parti tüzük ve programının değiştirilmesi usulü, devlet ve bölgesel yönetim organlarındaki temsilcilik ve diğer seçim ofisleri için siyasal parti adına aday gösterme usulü, siyasal parti adayının değişmesi ve geri çekilmesi nedenleri, siyasal partinin ve altyapısal bölümlerinin para ve diğer malvarlıklarının yönetimi ile ilgili hakları, finansal sorumlulukları ve bildirim usulü gösterilmelidir. Ayrıca, bir siyasal partinin tüzüğünde yapılacak bütün değişiklikler de devlet tesciline bağlıdır. Devlet tescili yapılmadıkça tüzük değişikliği gerçekleşmiş olmaz.

Siyasal Partiler Kanunu, partilere yönelik olarak iki tür yaptırım düzenlemektedir: Siyasal partinin faaliyetlerinin durdurulması ve tasfiye ya da kapatılması. Kanunun 13. maddesine göre, Kazakistan Anayasası ve diğer kanunların ihlali, siyasal parti tüzüğüyle çelişen faaliyetlerin devamı, parti lideri tarafından Kazakistan Cumhuriyeti Anayasal yapısını yıkmaya, ülke bütünlüğü ve egemenliğini ihlal etmeye, iktidara el konulmasına, devletin ulusal güvenliğine zarar vermeye, yasadışı askeri birlik oluşturmaya veya sosyal, etnik, ırksal, dini, sınıfsal ve bölgesel fikir ayrılıklarını kışkırtmaya yönelik beyanlarda bulunulması, hallerinde bir siyasal partinin faaliyetleri 3 aydan 6 aya kadar durdurulur. Bu karar davanın açıldığı herhangi bir mahkeme tarafından alınabilir.

Siyasal parti faaliyetlerinin durdurulduğu süre boyunca siyasal parti lideri ve üyelerinin parti adına medyada yer almaları, toplantı ve miting düzenlemeleri ve kamuya yönelik konuşma yapmaları yasaklanmakta, partinin banka hesaplarından yapılacak ödemeler de iş sözleşmesi uyarınca ödenecek ücretler, parti faaliyetlerinin neden olduğu zararların tazmini ve para cezası ödemeleri dışında, durdurulmaktadır.

Parti faaliyetlerinin durdurulduğu süreler içinde ihlallerin düzeltilmesi halinde, parti yeniden faaliyetlerine başlayabilecektir. Ancak bunun için ihlallerin giderildiğinin, siyasal parti faaliyetlerinin durdurulmasına karar veren mahkeme tarafından belirlenmesi gerekmektedir. Görülebileceği gibi siyasal partilerin faaliyetlerinin durdurulma nedenleri Kanunda son derece muğlak bir şekilde düzenlenmiştir. Diğer kanunların ihlali, parti tüzüğü ile çelişen faaliyetler, parti

liderinin fikir ayrılıklarını kışkırtıcı beyanları yoruma açık, mahkemelerin istenmeyen parti ve liderlerin cezalandırılması amacıyla faaliyet durdurma kararı vermelerini kolaylaştırmaktadır.

İkinci yaptırım siyasal partinin kapatılmasıdır. Bir siyasal parti, partinin en yüksek organının alacağı karar ile ya da partinin örgütlü bulunduğu bölgelerin yarısından fazlasını temsil eden en az %51 üyenin teklifi ile kendini tasfiye edebilir. Kapatma ise mahkeme kararı ile mümkündür. Siyasal partinin tasfiyesi ilk iki durumda partinin en yüksek karar organı tarafından, mahkeme kararıyla fesih halinde ise mahkeme tarafından tayin edilen tasfiye kurulunca ve Medeni Kanun'da belirtilen usule uygun olarak yapılmaktadır.

Siyasal partinin mahkeme kararıyla kapatılabileceği durumlar kanunda sınırlı olarak sayılmıştır. Bunlar:

- Kazakistan Cumhuriyeti Siyasal Partiler Kanunu hükümlerine uyulmaması,
- Mahkeme kararıyla faaliyetleri belirli süreler için durdurulan siyasal partilerin bu süreler içinde ihlalleri düzeltmemesi
- Parti tüzüğüyle ters düşen faaliyetleri sürdürmekte ısrar edilmesi
- Kanunlarla yasak edilen faaliyetlerin devam ettirilmesi veya mevzuatın açık şekilde ihlali,
- Devlet tescili için ibraz edilen belgelerdeki bilgilerin gerçeğe uygun olmadığına ortaya çıkması nedeniyle devlet tescilinin iptali ya da geçersiz kılınması,
- Kazakistan Cumhuriyeti meclis seçimlerine katılmada iki kere başarısız olunması,
- Kazakistan Cumhuriyeti mevzuatınca belirlenen diğer benzer haller olarak sıralanmaktadır.

2002 yılında yürürlüğe giren kanun ülkede halen faaliyet gösteren tüm siyasal partilerin yukarıdaki koşullara uygun olarak 17 Ocak 2003 tarihine kadar Adalet Bakanlığı'na yeniden tescil şartı getirerek bir tür eleme süreci başlattı. Adalet Bakanlığı, ilk aşamada yedi oluşuma siyasal parti statüsü tanımıştır. Bu partilerin bir kısmı geleneksel olarak Cumhurbaşkanı ile iyi ilişkileri olan partilerdir. Diğerleri ise yeni kurulan, ancak belli bir düzeyde Cumhurbaşkanı ile ilişkilerini koruyabilen muhalif seçkinleri temsil eden oluşumlardır. OTAN, Sivil Parti, Çiftçi Partisi, İşçi Partisi ve Cumhurbaşkanı Nazarbayev'in kızı Dariga Nazerbayeva liderliğinde kurulan Asar birinci grup partilerdir. İkinci grup partiler ise Ak-Jol ve Patriotlar'dır. Başlangıçta DVK'nın tescil başvurusu Adalet Bakanlığı'na reddedilirken, Başta AGİT olmak üzere uluslararası kuruluşlardan gelen tepkiler üzerine bu partinin başvurusu 2004 yılında kabul edildi. Ancak bu Parti hakkında kapatma davası açılarak yaklaşık bir yıl sonra mahkeme kararı ile kapatılmıştır.

19 Eylül 2004 tarihinde yapılan parlamento seçimleri devlet partisi OTAN'ın belirleyiciliği altında geçti. Seçimlerde ılımlı muhalefet partisi Ak-Jol'un kazandığı bir üyelik dışında diğer üyelikler OTAN ve seçimlere ittifak olarak katılan Çiftçi Partisi ve Sivil Parti arasında paylaşıldı. Seçim sonuçları yönetici seçkinler

arasından yeni kopmaların yaşanmasına ve Ak-Jol içindeki sertlik yanlılarının partiden ayrılarak yeni bir parti kurmalarına neden olacaktır. Daha da olumsuzluğu sarsan bir suikast ve şüpheli ölüm olayının yaşanması olmuştur. 2005 yılında yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin hemen öncesinde eski Acil Durumlar Bakanı ve muhalefetle birlikte hareket eden Zamanbek Nurkadilov evinde ölü bulundu. Şubat 2006'da ise Ak-Jol partisinden ayrılarak Naghız Ak-Jol Partisi'ni kuran ve partinin eş-başkanlığını yürüten Altınbek Sarsenbayev (eski Moskova Büyükelçisi ve İletişim Bakanı) Almatı yakınlarında şoförü ve koruması ile birlikte öldürülmüş olarak bulundu. Suikasttan sorumlu olarak Ulusal Güvenlik Komitesi'ne bağlı olarak çalışan bir timin tutuklanması ve suikasta, Cumhurbaşkanı'nın damadı Rahat Aliyev'in adının karışması bizzat Nazarbayev'in bu gruba karşı bir tasfiye hareketini başlatmasına neden olacaktır.

2000-2006 yılları arasında Kazakistan'da yaşanan gelişmeler lider kontrolünde çok partili bir sistemin ülkede yapılandırılmasının zorluklarını ortaya koymuştur. Ülkedeki sosyoekonomik gelişmenin seçkinler arasında yol açtığı görüş ayrılıkları giderek bir siyasal çatışmanın yaşanmasına kaynaklık etmiş, siyasal sistemde partilerin rolünün yeniden belirlenmesine yönelik arayışı da beraberinde getirmiştir. Bu arayışın temelinde devlet partisinin sistem içindeki belirleyiciliğinin öne çıkartılması, diğer bir ifade ile muhalefete tanınan alanın iyice daraltılmasıdır. Öncelikle sisteme çok partili bir görünüm verme amacıyla siyasal hayatın işleyişinde rol oynayan ılımlı partiler hakim devlet partisi OTAN'a katılma kararı aldılar. Aralık 2006'da Asar, Aralık 2006 ise Sivil Parti ve Çiftçi Partisi OTAN'a katıldı. Katılımlarla OTAN'ın parlamentodaki temsil oranı % 90'a ulaştı. Parti'nin adı katılımlardan sonra Nur-OTAN'a dönüştürüldü.⁹ Siyasal Partiler Kanunu'nda bir siyasal liderin ismini çağrıştıran ifadelerle yer verilmesinin yasaklanmış olmasına rağmen Cumhurbaşkanının ismini çağrıştıran bir isim değişikliği yapılması dikkat çekicidir.

Mayıs 2007'de gidilen Anayasa değişiklikleri de ülkedeki parti sisteminin gelişimini etkileyecek bazı düzenlemeleri içermiştir. Anayasanın 42. maddesine yapılan bir ekleme ile ülkenin ilk cumhurbaşkanı için iki defa seçilebilme koşulu kaldırılmıştır.¹⁰ Bu düzenleme, devlet partisi şemsiyesi altındaki toparlanmaya paralel olarak, Nazarbayev'in 2012 sonrasında da liderliğini devam ettirilebilmesine yasal meşruiyet sağlamıştır. Ayrıca yapılan değişikliklerle cumhurbaşkanına görevde bulunduğu dönem içinde siyasal faaliyetlere katılma serbestliği tanınarak, Nazarbayev'in partisi ile bağlarının kesilmemesine, gerektiğinde siyasal bir aktör olarak daha rahat hareket edebilmesine de yasal meşruiyet sağlanmıştır. Seçildikten sonra partisinden ihraç edilen bir milletvekilinin, milletvekilliğinin düşmesi yönündeki düzenleme dikkat çeken bir diğer değişikliktir. Bu düzenleme, parti yönetimlerinin (pratikte devlet partisinden) milletvekilleri üzerindeki denetim otoritesini güçlendirmekte, Meclis içinde sonradan oluşabilecek muhalefet bloklarını önlemeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, milletvekilliğine adaylık için gerekli olan sürekli ikamet süresi beş yıldan on yıla

⁹ Bruce Pannier, "Kazakhstan: Ruling Party Gets Even Bigger", *RFE/RL*, 30 Aralık 2006, (<http://www.rferl.org/content/article/1073642.html>).

¹⁰ "Kazakh Deputies Approve Unlimited Terms For Nazarbaev", *RFE/RL*, 18 Mayıs 2007, (<http://www.rferl.org/content/article/1076560.html>).

çıkartılarak, özellikle ülke dışında sürgünde bulunan kişilerin adaylıklarının önüne yasal bir engel konulmuş olmaktadır.

21 Haziran 2007 tarihinde seçim kanununda yapılan bazı düzenlemelerin de konumuz açısından üzerinde durulması gerekmektedir.¹¹ Değişikliklere göre seçime katılan tüm partiler ulusal bir liste oluşturacaklar ve tüm Kazakistan tek bir seçim çevresi sayılacaktır. Seçmenler doğrudan partiye oy verecekler ve Meclis üyeliklerinin dağılımı partilerin aldığı genel oy üzerinden yapılacaktır. Bir partinin ülke listesinden sandalye dağılımına girebilmesi için ülke genelinde geçerli oyların en az % 7'sini alması gerekmektedir. Yeni düzenleme ile bağımsız adaylık yolu engellenmektedir. Bu durum, kayıt başvurusu kabul edilmeyen partilerin, bazı üyelerini bağımsız adaylık yolu ile Meclis'e sokabilmeleri yolunu ortadan kaldırmaktadır. Yeni düzenlemelerin getirdiği diğer bir sınırlama partilerin seçimlerden önce birleşerek blok oluşturmalarını da yasaklamış olmasıdır. Bu düzenleme ile partilerin birleşerek % 7 barajını aşmaları engellenmiştir.¹²

Ağustos 2007 erken parlamento seçimleri 2002 yılında yeni siyasal partiler kanunu ile başlatılan ve 2007 yılına uzanan ve yukarıda özetlenen düzenlemelerin sonuçlarını yansıtmaktadır. Geçerli oyların % 88.41'ini alan Nur-OTAN, % 7 oy barajını geçen tek parti olarak listelerden seçilen tüm üyelikleri kazanmıştır. Cumhurbaşkanı tarafından atanan diğer dokuz üye ile birlikte, yeni düzenlemelerin ülkedeki sistemi pratikte tek parti rejimine dönüştürdüğü belirtilebilir.¹³

Kazakistan'da bağımsızlıktan bugüne şekillenmekte olan siyasal parti sisteminin devlet partisi ve diğer ılımlı partilerin merkezinde yer aldığı, muhalefete ise sınırlı bir temsil alanının tanındığı vitrin demokrasisi ile devlet partisinin sistem içinde belirleyiciliğinin öne çıktığı fiili bir tek parti sistemi arasında gidip geldiği görülmektedir. Sarkacın yönünü ise bizzat liderin kararları belirlemektedir. Lider siyasal hayat üzerindeki kontrolünü sürdürebildiği ölçüde sistem muhalefete sınırlı bir temsil alanının tanındığı çok partili bir işleyişe sahip olmakta, bu kontrolün kaybedilmesi tehlikesi ortaya çıktığında ise devlet partisinin hakimiyet alanı ılımlı partileri içerecek şekilde genişlemekte ve muhalefeti temsil alanından dışlayıcı bazı müdahalelere başvurulmaktadır.

Özbekistan Siyasi Parti Sistemi

Bir Partisizleştirme Süreci Olarak Siyasal Farklılaşma

Özbekistan'da siyasal farklılaşma bağımsızlıktan önce ortaya çıkmıştır. Özbekistan Komünist Partisi (ÖzKP) dışında ülkenin ilk siyasal oluşumu Birlik Hareketi 11 Kasım 1998 tarihinde Abdürrahim Polat liderliğinde kurulmuştur. Hareketin kuruluş bildirgesinde, ülkede başkanlık rejimi yerine parlamenter demokrasinin

¹¹ 2007 Parliamentary Elections in Kazakhstan, (Warsaw: OSCE/ODIHR, Interim Report 1), ss. 3-4.

¹² Joanna Lillis, "Kazakhstan Set to Have One-Party Parliament Following Disputed Election", *Eurasia Insight*, 20 Ağustos 2007, (http://www.unhcr.org/refworld/publisher/EURASIANET,,KAZ_46cedbf25a,0.html).

¹³ Rico Isaacs, "The Parliamentary Election in Kazakhstan, August 2007", *Electoral Studies*, Cilt: 27, Sayı: 2, 2008, s. 384.

oluşturulması amacına açık bir biçimde vurgu yapılmaktaydı.¹⁴ ÖZKP yönetimi başından beri Birlik Hareketini kendine rakip bir oluşum olarak görmüştür. 1989 yılında Hareketin faaliyetlerine yasak getirilmesine rağmen, bunun pratikte bir sonuç doğurmadığını gören Kerimov yönetimi, Hareketin içindeki ılımlı kanatla işbirliği oluşturulması çabasına yönelmiştir. Bu yöndeki girişimler Hareket içinde görüş ayrılıkları doğurmuş ve Muhammed Salih liderliğinde bir grubun 1990 yılında Birlik'ten ayrılarak Erk Hareketi adı altında yeni bir örgüt kurmaları ile sonuçlanmıştır. Erk, kurulduktan kısa bir süre sonra 12 Mart 1990 tarihinde siyasal parti olarak tescil edilecektir. Birlik'e tanınmayan bu statü Özbek yönetiminin politikasını göstermesi yönüyle önemli bir gelişme olmuştur. 18 Şubat 1990 tarihinde yapılan Özbekistan Yüksek Prezidyumu seçimlerinde Salih ve diğer bir parti yöneticisi milletvekili olarak seçildiler.¹⁵ Özbekistan'da siyasal farklılaşma açısından önemli bir diğer gelişme Ağustos 1991'de Rusya'da Gorbacov yönetimin karşı yapılan darbe girişiminin başarısızlıkla sonuçlanmasıdır. Bunun özerine ülke yöneticileri ÖZKP'nin faaliyetlerine son verip, Özbekistan Ulusak Demokrat Parti'si (UDP) altında yeniden yapılandırıdılar. 1991 yılında ise Sovyet sonrası ülkelerde siyasal farklılaşma açısından bildik bir gelişme daha yaşanacaktır. Cumhurbaşkanı Yardımcısı Şükrullah Mirsaidov, Kerimov'u otoriter bir yönetim kurma çabası içinde bulunmakla suçlayarak, parlamentoda başarısızlıkla sonuçlanacak bir güvensizlik önergesi girişimi başlattı. Bu girişim onun görevden alınması ile sonuçlanacaktır.¹⁶

Özbekistan'da siyasal farklılaşma dinamikleri açısından üzerinde durulması gereken bir diğer özellik İslami oluşumların ülkede güçlü bir muhalefet dinamiği olarak öne çıkmalarıdır. Özbekistan geleneksel olarak yerleşik, etniler arası geçişken dini ağ yapısına sahip bir ülkedir. Sovyetler Birliği döneminde görece dinin geleneksel dinamikleri enformel biçimde korunmuş, ülkede oluşturulan müftülük yapısı uluslararası düzeyde ilişkilere sahip, bölgedeki geleneksel dini ağlar ile desteklenen bir din adamları zümresinin yetişmesine zemin hazırlamıştır.¹⁷ Bu nedenle Özbekistan'da bağımsızlık sürecini etniler üstü dini canlanma süreci olarak gören bir algılama, özellikle Fergana Vadisinde güçlüydü. Bağımsızlık sürecinde, merkezi Rusya Federasyonun'da bulunan İslami Yeniden Doğuş Partisi'nin bir şubesi Özbekistan'da 1990 yılında Abdullah Utayev liderliğinde açıldı. Aynı yıl Dadahan Hasanov liderliğinde diğer bir parti, İslami Demokratik Parti kuruldu. Bu iki partinin dışında, Fergana Vadisinde bir gençlik hareketi olarak Tahir Yoldaşev tarafından kurulan Adalet örgütü bu açıdan dikkat çeken diğer bir oluşumdur. Adalet başlangıçta bu grupların en zayıfı iken, 1992 yılından sonra Kerimov iktidarını oldukça zorlayan silahlı bir muhalefet örgütü Özbekistan İslami Hareketi'nin çekirdeğini oluşturacaktır.¹⁸

¹⁴ William Fierman, "Political Development in Uzbekistan: Democratization?", Karen Dawisha & Bruce Parrott (Der.), *Conflict, Cleavage and Change in Central Asia and the Caucasus*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), s. 364.

¹⁵ Brian Grodsky, "Resource Dependency and Political Opportunity: Explaining the Transformation from Excluded Political Opposition Parties to Human Rights Organizations in Post-Communist Uzbekistan", *Government and Opposition*, Cilt: 42, Sayı: 1, 2007, s. 107.

¹⁶ Haluk Alkan, *Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar*, s. 136.

¹⁷ A.g.e., s. 139.

¹⁸ İhsan Yılmaz, "Predicaments And Prospects in Uzbek Islamism: A Critical Comparison with the Turkish Case", *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi- OAKA*, Cilt: 3, Sayı: 6, 2008, s. 31.

Görüldüğü gibi bağımsızlık sürecinde ülkede yaşanan siyasal farklılaşma, Kazakistan'da olduğu gibi, üç yöne işaret etmekteydi. Yerel Komünist Partisine dayanan merkezi bir parti, ülkenin kendi dinamiklerinden kaynaklanan muhalif oluşumlar ve yönetici kadrolar içinden yaşanan kopmalarla şekillenen nomenklatura muhalefeti. İki ülke arasındaki bu benzerliğe rağmen, Kazakistan'dan farklı olarak Özbekistan'da parti sistemi daha sonra farklı bir sürece girmiştir. 1991 – 1993 yılları arasında izlenen katı bir tasfiye politikası sonucunda ülkede siyasal hayat içinde hiçbir muhalefet partisine izin verilmeyen yapay çok partili bir sistemin kurumsallaşması ile sonuçlanacaktır. Tasfiye sürecinde muhalefet liderlerinin bazıları ülkeyi terk etmeye zorlandılar, diğerleri tutuklandı ya da pasifize edildiler, bazıları ise kayboldu. Birlik Hareket lideri Polat Kasım 1992'de, Erk Hareketi lideri Salih Nisan 1993'te ülkeyi terk etti. Mirsaidov, görevde bulunduğu dönemle ilgili bir yolsuzluk suçlaması ile tutuklanıp üç yıl hapis cezası aldı. Aralık 1992'de İslami Yeniden Doğuş Partisi ve İslami Demokratik Parti kapatıldı, Utayev kayboldu. Adalet liderleri ise, diğer İslamcı partilerden katılımlarla birlikte Tacikistan'a geçti ve burada Özbekistan İslami Hareketi'ni kurdular. Bu örgüt Fergana'da, Tacikistan ve Kırgızistan'ı içine alacak biçimde 1992 yılından itibaren silahlı eylemler yapmaya başlayacaktır.¹⁹

Yaşanan tasfiye süreci ÖZKP'nin mirasçısı UDP'yi fiilen ülkenin tek resmi partisi konumuna getirmiştir. 1992 yılından itibaren ülkede aşamam aşama yeni devlet partileri oluşturulması suretiyle yapay birçok partili sistemin kurumsallaştırılması yönünde bir seyir yaşanmaktadır. Bu partilerin ortak özelliği Cumhurbaşkanı Kerimov'un kurulmalarında bizzat rol oynadığı, faaliyetlerine resmi olarak izin verilmiş partiler olmalarıdır. Devlet partilerinin ilki belirtildiği gibi UDP'dir. Parti eski ÖZKP yöneticilerini bünyesinde barındırmakta, yerel yöneticiler, yerel meclisler ve bölgesel ittifaklar ile güçlü kollamacı ilişkilere sahip bulunmaktadır. Partinin diğer bir özelliği kendinden sonra kurulan diğer devlet partilerinin kaynağını oluşturmasıdır. 1992 yılında kurulan Vatan Terakkiyatı Partisi ülkenin ikinci resmi partisidir. UDP'den ayrılanlarca oluşturulmuştur. Kerimov bu partinin yeni gelişmekte olan Özbek işadamlarının bir temsilcisi olarak yapılanmasını istemiştir. Parti 2006 yılına kadar varlığını sürdürmüş, bu tarihte diğer bir devlet partisi olan Fidokorlar'a katılmıştır. Milli Tıklanış Partisi 1995 yılında yine bizzat Cumhurbaşkanı Kerimov'un tavsiyeleri ile kuruldu. Bu parti Özbek sanatçı ve aydınlarının bir temsilcisi gibi hareket etmektedir. Kerimov'un istekleri doğrultusunda 1999 yılında kurulan Fidokorlar üye bileşimi yönüyle bir orta sınıf partisi görünümündedir. Parti belirtildiği gibi önce Vatan Terakkiyatı Partisi ile birleşmiş, 2008 yılında ise Milli Tıklanış Partisi'ne katılmıştır. Kerimov'un girişimi ile kurulan son parti 2003 yılında kurulan Liberal Demokrat Parti'dir. Diğer partilerin Milli Tıklanış bünyesinde birleşmeleri sonrasında, işadamlarını temsilen ve ekonomide reform taleplerini dile getiren bir parti olarak yapılandırılmıştır.²⁰

¹⁹ Bruce Pannier, "Conflict in Kyrgyzstan Threatens Fergana Valley", *RFE/RL*, 1 Eylül 1999, (<http://www.rferl.org/content/article/1092068.html>).

²⁰ Haluk Alkan, *Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar*, ss. 142-144.

Ülkedeki parti sisteminin bu görünümünün görece istisnası Sosyal Demokrat Adalet Partisi'dir. Bu parti doğrudan Kerimov'un girişimi ile oluşturulmamasına rağmen sistem içinde resmi olarak hareket alanı tanınan tek siyasal partidir. Parti 1995 yılında cezası affedilen Mirsaidov tarafından kurulmuştur. Mirsaidov, 1998 yılına kadar sürgündeki muhalefet ile işbirliğini geliştirmek yönünde bazı girişimlerde bulunmuş, ama her defasında Kerimov tarafından katı bir biçimde engellenmiştir. 1998 yılında Mirsaidov ani bir kararla siyasetten çekileceğini açıkladıktan sonra yerine geçen yeni parti yönetimi ile Cumhurbaşkanı Kerimov arasında daha ılımlı ilişkilerin geliştiği görülmektedir. Bu partinin siyasal hayat içinde yer bulabilmesinin en önemli nedeni, Sosyal Demokrat Adalet Partisi'nin ülke yönetiminde etkili olan güçlü bölgesel ittifaklardan Taşkent Grubunun bir uzantısı olmasıdır. Bu grubun özelliği, Kerimov'un da üyesi bulunduğu ve iktidarda en etkili grup olan Buhara Grubu ile geleneksel olarak, kökenleri Sovyetler Birliği dönemine uzanan bir rekabet içinde bulunmasıdır. Bölgesel ittifaklar arasındaki hassas dengeler Kerimov yönetiminin bu partiye karşı hareket alanını sınırlandırmaktadır.²¹

Özbekistan'da parti sistemi genel görünüm olarak liderin vesayeti altında yapılanan korporatist nitelikleri ile öne çıkan yapay çok partili bir modele sahip bulunmaktadır. 2008 yılında Anayasa'da yapılan bir değişiklikte meclisin üye sayısı 120'den 150'ye çıkartılmış ve bu üyelerin 15'inin aynı yıl kurulan Özbekistan Çevre Hareketi'nin üyeleri arasında seçileceği kuralı getirilmiştir.²² Bu düzenleme sistemin korporatist niteliğini pekiştiren bir gelişmedir. Özbekistan'da yapay çok partili sistem, siyasal partilerin kurulması, faaliyetleri ve kapatılmasında Adalet Bakanlığı'na verilen stratejik yetkilere bağlı olarak işletilmektedir.

Lider Vesayetinin Kurumsal Altyapısı

Özbekistan'da siyasal partilerin statüsü 26 Aralık 1996 tarihli Siyasal Partiler Kanunu ile düzenlenmiştir. Kanunun birinci maddesi siyasal partileri, vatandaşların müşterek dünya görüşü temelinde kurulmuş bulunan ve amacı toplumdaki belirli grupların siyasal isteklerini yerine getirmek, hükümetin oluşturulmasına katılmak ve devlet yönetimine gelmek olan gönüllü dernekler olarak tanımlamaktadır. Devlet, siyasal partilerin haklarını ve yasal çıkarlarını korumayı garanti ederek onlara amaçlarının ve tüzüklerinde yer alan hedeflerinin gerçekleştirilmesi için eşit fırsatlar yaratır. Hukuk kuralları ve tüzükleriyle uyumlu faaliyette bulundukları sürece kamu otoriteleri, teşebbüsleri, kurumları, örgütleri ve çalışanlarının siyasal partilerin işlerine karışmaları ya da faaliyetlerine engel olmaları da yasaklanmıştır. Kanunun 34. maddesi bir partiye üye oldukları gerekçesiyle vatandaşların hakları sınırlandırılmayacağını, partiye üye olmanın diğer vatandaşlardan farklı bir ayrıcalık sağlamayacağını belirtmektedir.

²¹ "Uzbek Propresidential Adolat Party Prepares for Forthcoming Elections", *Adolat*, 30 Temmuz 1999.

²² *Republic of Uzbekistan: Parliamentary Elections 27 December 2009*, (Warsaw: OSCE/ODIHR Needs Assessment Mission Report , 21-22 Ekim 2009, ss. 4-6.

Siyasal Partiler Kanunu'nun 4. maddesine göre, hakimlerin, savcılarının ve savcılık personelinin, içişleri ve ulusal güvenlik servisi çalışanlarının, askeri personelin, yabancı uyruklular ile vatansızların partilere üye olması yasaktır.

Kanunun 6. maddesi ülkede bir siyasal partinin kurulabilmesi için Karakalpakistan Cumhuriyeti ve Taşkent ilini içeren en az 8 bölgede en az beş bin vatandaşın imzası gerektiğini belirtmektedir. Beş bin imza aynı zamanda bir partinin kurulabilmesi için gereken asgari üye sayısını göstermektedir. Siyasal partinin kuruluşunda, partinin kuruluş belgelerini hazırlamak, üyelikle ilgili düzenlemeleri yapmak, kuruluş kongresi çağrısında bulunmak için en az 50 üyeden oluşan yönetim komitesi oluşturulması gerekir. Yönetim komitesi, kurucu kongre toplantı tarihinden itibaren en geç 7 gün içinde partinin kuruluşunu Adalet Bakanlığı'na yazılı olarak bildirir. Yönetim komitesi en fazla 3 ay süreyle görev yapar. Kurucu kongrede, parti tüzüğü ve programı kabul edilerek parti organları oluşturulur. Ancak bütün bu süreç bir siyasal partinin faaliyetlerine başlaması için yeterli değildir. Bu koşulları yerine getiren partinin ayrıca Adalet Bakanlığı tarafından tescil edilmesi gerekmektedir. Kanun'un 8. maddesine göre, siyasal partinin tescil edilebilmesi için parti tüzüğünün kabulünden itibaren 1 ay içinde Kanunda sayılan belgelerin Bakanlığa ibrazı gerekir. Parti, yönetim kurulunun en az 3 üyesi tarafından imzalanmış başvuru formu, tüzük ve program, Kurucu kongre protokolü, kayıt ücretinin yatırıldığını gösterir banka dekontu, en az beş bin vatandaşın yer aldığı imza listesi, parti organlarına seçilenlerin bilgileri, kuruluş ve adli uyuşmazlıklarda partiyi temsil edecekleri gösteren belge ile bu başvuruyu gerçekleştirir. Mevcut siyasal partiler ile ilgili her türlü değişiklikler de Adalet Bakanlığı'nca tescil edilmesi koşuluyla geçerlilik kazanabilir.

Daha önce benzer isimle tescil edilmiş olan veya tüzüğü, amaçları, hedefleri ve faaliyet yöntemleri Anayasaya, mevcut hukuka ve diğer kanuni düzenlemelere aykırı olan siyasal partilerin tescil talepleri Bakanlıkça reddedilir. Bu hüküm açık bir biçimde ülkedeki siyasal partilerin kuruluşunun izin sistemine bağlandığını göstermektedir. Tescil talebinin reddi durumunda, Adalet Bakanlığı, ibraz edilen belgelerle çelişen kanun hükümlerini referans göstererek, parti yönetim kurulunun sorumlu üyesine yazılı olarak bilgi verir. İlgili belgelerin yeniden düzenlenerek Anayasa ve kanun hükümleriyle uyumlu hale getirilmesi durumunda, parti yönetim kurulunun sorumlu üyesinin, ret kararının alındığı tarihten itibaren 1 ay içinde Adalet Bakanlığı'na tekrar başvuru hakkı vardır. Siyasal parti tescil taleplerinin reddi kararlarına karşı, Üst Mahkemeye başvurulabilir. Ayrıca, Seçim Kanunu'na göre, seçimlere katılacak bir parti seçimlerin yapılacağı tarihten en az altı ay önce Adalet Bakanlığı'nda kuruluşunu onaylatması gerekmektedir.²³

Kanunun 15. ve 16. maddeleri partilerin gelir kaynaklarını, üyelik aidatları, yayıncılık faaliyetlerinden elde edilen gelirler, vatandaşlar ve kamusal derneklerce yapılan karşılıksız bağışlar ve kanuna uygun olarak elde edilen diğer gelirler olarak sıralamaktadır. Ayrıca devlet, siyasal partilere seçimlerde aldıkları oy oranına göre mali yardımda bulunmaktadır. Siyasal partilerin mali yardım dışında diğer devlet

²³ Fahri Türk, "Transformasyon Sürecinde Özbekistan'da Siyasal Partiler ve Özbek Muhalefet Liderlerinin Türk-Özbek İlişkileri Üzerine Etkileri", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 10 Sayı: 2, Aralık 2008, s. 56.

organlarından, yabancı devlet, gerçek ve tüzel kişilerden, uluslararası kuruluşlardan, vatansızlardan, dini kuruluşlardan ve kimliği bilinmeyen bağışçılardan yardım almaları yasaklanmıştır.

Siyasal Partiler Kanunun 10. maddesi, bir siyasal partinin Anayasayı, mevcut kanun hükümlerini, diğer hukuki kuralları veya kendi tüzüğünü ihlal etmesi halinde, Adalet Bakanlığı tarafından uyarılabileceğini ve düzeltme süresi belirlenebileceğini hükme bağlamaktadır. Verilen süre içinde ihlaller giderilmezse, Adalet Bakanlığı veya Başsavcının bildirimi üzerine Üst Mahkeme tarafından siyasal partinin faaliyetleri altı ay süreyle durdurulur. Faaliyeti durdurulan siyasal partinin, bu süre zarfında, kitle iletişim araçlarından yararlanması, tahrik edici faaliyet ve propagandalarda bulunması ve seçimlere katılması yasaklanmıştır.

Kanunun 11. maddesi ise siyasal partilerin feshini düzenlemektedir. Bu düzenlemeye göre bir siyasal parti, tüzüğüne uygun olarak kendisini feshederek ya da aşağıda sıralanan haller gerçekleştiğinde Adalet Bakanlığının veya Başsavcının bildirimi üzerine Üst Mahkeme'nin tarafından kapatılmak suretiyle feshedilebilir. İlgili maddede kapatılma gerekçeleri şu şekilde sıralanmaktadır:

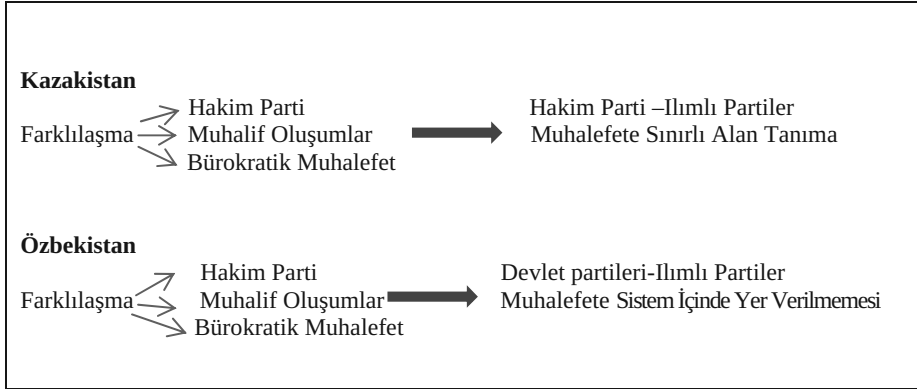
- Parti tarafından anayasal sistemin zorla değiştirilmesinin amaçlanması,
- Devlet egemenliğini, ülkenin bütünlüğü ve güvenliğini, vatandaşların anayasal hak ve özgürlüklerini zedeleyecek faaliyetlerde bulunulması,
- Savaş propagandası yapılması ve sosyal, ırksal, ulusal ve dini düşmanlığın tahrik edilmesi,
- Ulusun sağlığı ve ahlaki değerlerine zarar verilmesi,
- Partinin uyrukluk ve dini temeller üzerine kurulmuş olması,
- Parti faaliyetlerinin durdurulmasına neden olan fiillerin 1 yıl içinde tekrarlanması.

Siyasal parti faaliyetleri verilen mahkeme kararının Adalet Bakanlığı tarafından kitle iletişim araçlarıyla yapacağı resmi duyuruyla durdurulur.

Görüldüğü gibi, siyasal partilerin geçici olarak faaliyetlerinin durdurulması veya kapatılmaları oldukça geniş, farklı açılardan yorumlamaya açık koşullara bağlanmış bulunmaktadır. Ayrıca kararların yürürlüğe girişi mahkeme kararının verilmesi ile değil Adalet Bakanlığı'nın duyurusu ile ilişkilendirilerek bu tip kararların siyasal amaçlarla kullanılabilmesine de kapı aralanmaktadır. Özbekistan'da hükümetin bir unsuru olan Adalet Bakanlığı kanalı ile siyasal partiler üzerinde sıkı bir denetim oluşturulmuştur. Bakanlık siyasal bir organ olarak partilerin kuruluşuna onay verebilmekte, faaliyetlerinin durdurulması, kapatılma süreci ve kapatılma kararının yürürlük kazanmasında kilit rol oynamaktadır. Anayasanın 93. maddesi Cumhurbaşkanı hükümetin oluşturulması ve yürütme sürecinde geniş yetkiler tanımaktadır. Onun denetimi altındaki Adalet Bakanlığı'na tanınan bu yetkiler, liderin vesayeti altında bir parti sisteminin oluşturulmasına yardımcı olmaktadır.

Sonuç

Tablo 2: Kazakistan ve Özbekistan’da Siyasal Farklılaşma –Partileşme Süreci

Hem Kazakistan’da hem de Özbekistan’da siyasal partiler Anayasal olarak güvence altına alınmıştır. Her iki ülkede de siyasal partilere üyelik serbesttir. Bu düzenlemelere rağmen bu ülkelerde tam anlamıyla yarışmacı bir çok partili sistemin kurumsallaştırılabildiğini söylemek imkansızdır. Gerek Özbekistan’da, gerekse Kazakistan’da partilerin kuruluşları izin-tescil sistemine bağlanmıştır. İzin veren kuruluş ise Adalet Bakanlığıdır. Bir başka ifade ile bu ülkelerde siyasal partilerin kuruluşu, bir hükümet birimi olan bakanlığın iznini tabi kılınmışlardır. Bakanlıklar doğrudan sorumlu oldukları cumhurbaşkanlarının siyasal sistemin işleyişine yönelik politikaları doğrultusunda bu yetkilerini elemeci bir biçimde kullanmaktadırlar. Kazakistan’da işleyiş muhalefet partilerinin zayıflatılmasına yönelik olarak, onlara siyasal hayat içinde sınırlı bir hareket alanı bırakacak şekilde işletilmektedir. Mevcut iktidara tehdit olarak algılanan oluşumlar tescil edilmeyerek, muhalefete yönelen liderlerin kurduğu partilerin cezalandırılması amacıyla tescil başvuruları reddedilebilmektedir. Özbekistan’da ise izin sistemi muhalefet partilerine sistem içinde yer verilmemesine yönelik olarak işletilmektedir. Bu durumun bir sonucu olarak, siyasal hayat içinde yasal anlamda gerçek bir muhalefet partisinin etkinlik göstermesi mümkün olmamakta, siyasal parti sistemi de devlet partileri ile bir ılımlı parti arasında göstermelik çok partili bir görünüm kazanmaktadır. Ülkelerin siyasal partiler kanunlarında ayrıntılı üyelik, imza, seçim bölgeleri ile ilgili başvuru koşulları düzenlendiği görülmektedir. Bu düzenlemeler bir yandan muhalefet partilerinin bu koşulları yerine getirmek noktasında hareket alanını kısıtlarken, öte yandan Bakanlığın istenmeyen oluşumları teknik nedenlerle elemesini kolaylaştırmaktadır. Ayrıca tescil edilmeme koşulları içerisinde Anayasa’ya uygunluk gibi, bakanlığa yargısal denebilecek değerlendirme yapabilme yetkisi tanınmıştır. Bakanlıklar bu tür geniş yetkilere dayanarak bir tür içerik denetimi de yapabilmektedirler. Yine her iki ülkede, parti tüzüğüne madde eklenmesi ya da tüzük değişiklikleri de Adalet Bakanlığı’nca tescil

edilmekle hüküm ifade etmektedir. Bakanlığın bazen bu aşamada tescil işlemi yapmayarak siyasal partiyi yasal dayanaktan yosun bırakabildiği görülmektedir. Her iki ülkede de tescil taleplerinin reddi ile ilgili olarak yargı yoluna başvurmak mümkündür. Ancak bu ülkelerde cumhurbaşkanlarının yargı organları üzerindeki geniş atama yetkileri, bir devlet politikası haline gelmiş bulunan elemeci parti sisteminin aşılması konusunda bir sonuç doğurmamaktadır. Bazı durumlarda tescil edilmeyen partilerin, uluslararası baskılar nedeniyle daha sonra tescil edildikleri, ama bu seferde hemen bir kapatma davasının konusu edilerek faaliyetlerine son verildiği görülmektedir (Kazakistan'da DVK örneği). Kazakistan ve Özbekistan'da siyasal partilerin kuruluşunda olduğu gibi faaliyetlerinin durdurulmasında da adalet bakanlığına stratejik yetkiler verilmiştir. Her iki ülkede de adalet bakanlıkları faaliyetlerin durdurulması konusunda mahkemeye başvurma yetkisine sahip bulunmaktadırlar. Özbekistan'da ayrıca adalet bakanlığı partilerin kapatılması için doğrudan dava açma yetkisine sahip bulunmaktadır.

Kazakistan ve Özbekistan'da siyasal partilerin faaliyetlerinin durdurulması ve kapatılmaları ile ilgili koşullar muğlak bir biçimde düzenlenmiştir. Örneğin, Kazakistan'da parti tüzüğüne ters düşen faaliyetler, Özbekistan'da toplumun sağlığına ve ahlaki değerlerine zarar verme kapatılma nedenidir. Kazakistan'da meclis seçimlerine katılmakta iki kez başarısız olma bir kapatılma nedeni olarak gösterilmektedir. Yine Kazakistan'da "mevzuatça belirlenen diğer benzeri haller" gibi çok geniş bir ve yoruma açık bir kapatılma nedenine ilgili kanunda yer verilmektedir.

Kazakistan ve Özbekistan'da belirtilen parti sistemlerinin oluşturulmasında siyasal parti kanununda düzenlenen hükümlerin dışında diğer yardımcı ve tamamlayıcı unsurlar da bulunmaktadır. Bu ülkelerde Merkezi Seçim Komisyonlarına verilen yetkiler seçimlerde adayların kolaylıkla elenebilmelerine imkan tanımaktadır. Seçimlerde uygulanan genel barajların dışında, bölge barajı gibi gösterilen ama gerçekte ülke barajını katılaştırma amacına yönelik düzenlemelere seçim kanunlarında yer verilmektedir. Ağustos 2007'de yapılan Kazakistan erken meclis seçimlerinde bu şekilde parlamentoda tek partili bir yapı oluştuğuna yukarıda değinilmişti. Yardımcı unsurlar açısından belirtilmesi gereken diğer bir özellik bu ülkelerde cumhurbaşkanlarına anayasal olarak güçlü denetim ve atama yetkilerinin tanınmış olmasıdır. Merkezi Seçim Komisyonlarının oluşturulmasında, yüksek yargı organlarına yapılan atamalarda, bakanlar kurulu üzerinde cumhurbaşkanlarının güçlü yetkileri bulunmaktadır. Bu durum genel olarak sistemin işleyişinde, dolayısıyla parti sisteminin şekillendirilmesinde cumhurbaşkanlarına geniş bir hareket alanı tanımaktadır.

Kazakistan'da siyasal parti sistemi liderin otoritesine bağlı hakim bir devlet partisi ve onun etrafında yapılanmış ılımlı partiler siyasal hayatın işleyişinde merkezi rol oynamaktadır. Muhalefet partilerine tanınan sınırlı alan sistemin işleyişi üzerinde herhangi bir etkide bulunamamaktadır. Özbekistan'da ise hakim bir devlet partisinin yerini zamanla cumhurbaşkanının isteği doğrultusunda farklı toplumsal grupların temsil edilmeleri temelinde yapılandırılmış korporatist parti örgütleri almıştır. Her iki ülkede de siyasal parti örgütleri iktidar seçkinleri arasındaki işbirliği ve anlaşmazlıklar temelinde, cumhurbaşkanlarının bu rekabet üzerindeki vesayeti, hakemliği ve müdahaleleri temelinde şekillenmekte, bu durum siyasetin aşağıdan yukarıya bir örgütlenme yapısı içinde gelişme göstermesini frenlemektedir.

KAYNAKÇA

- Abazov, Rafis, “The 1999 Presidential Elections in Kazakhstan”, *Electoral Studies*, Cilt: 20, Sayı: 2, 2001.
- Alibekov, İbrahim, “Russian Party of Kazakhstan may Reflect Moscow’s Influence”, *Eurasia Insight*, 14 Nisan 2002, (<http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav042402a.shtml>).
- Alkan, Haluk, *Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar* (Ankara: USAK Yayınları, 2011).
- Fierman, William, “Political Development in Uzbekistan: Democratization?”, Karen Dawisha & Bruce Parrott (Der.), *Conflict, Cleavage and Change in Central Asia and the Caucasus*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1997).
- Grodsky, Brian, “Resource Dependency and Political Opportunity: Explaining the Transformation from Excluded Political Opposition Parties to Human Rights Organizations in Post-Communist Uzbekistan”, *Government and Opposition*, Cilt: 42, Sayı: 1, 2007.
- Hayrnuhanmedov, Nurbek, “Kazakistan Siyasal Sisteminde Partilerin Konumu ve Fonksiyonları”, Ahmet Yesevi Stratejik Araştırma Merkezi, 08 Nisan 2005, (http://www.aysam.gen.tr/yay_news.php?newsid=222)
- Isaacs, Rico, “The Parliamentary Election in Kazakhstan, August 2007”, *Electoral Studies*, Cilt: 27, Sayı: 2, 2008.
- Lillis, Joanna, “Kazakhstan Set to Have One-Party Parliament Following Disputed Election”, *Eurasia Insight*, 20 Ağustos 2007, (<http://www.unhcr.org/refworld/publisher/EURASIANET,,KAZ,46cedbf25a,0.html>).
- Pannier, Bruce, “Conflict in Kyrgyzstan Threatens Fergana Valley”, *RFE/RL*, 1 Eylül 1999, (<http://www.rferl.org/content/article/1092068.html>).
- Pannier, Bruce, “Kazakhstan: Ruling Party Gets Even Bigger”, *RFE/RL*, 30 Aralık 2006, (<http://www.rferl.org/content/article/1073642.html>).
- Türk, Fahri, “Transformasyon Sürecinde Özbekistan’da Siyasal Partiler ve Özbek Muhalefet Liderlerinin Türk-Özbek İlişkileri Üzerine Etkileri”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 10 Sayı: 2, Aralık 2008.
- Yılmaz, İhsan, “Predicaments And Prospects in Uzbek Islamism: A Critical Comparison with The Turkish Case”, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi- OAKA*, Cilt: 3, Sayı: 6, 2008.
- “Defeated Kazakh Election Candidates Plan to Set Up Own Parliament”, *Kazakh Commercial Television*, Text Report, 25 Ekim 1999, Almaty.
- “Kazakh Deputies Approve Unlimited Terms For Nazarbaev”, *RFE/RL*, 18 Mayıs 2007, (<http://www.rferl.org/content/article/1076560.html>).

- “Political Struggle in Kazakhstan a Reflection of Maturation of Country’s Economy”, *Eurasia Insight*, 19 Haziran 2002, (<http://www.eurasianet.org/departments/business/articles/eav061902.shtml>).
- “Political Turmoil Hits Kazakhstan as Nazarbayev Sacks Top Officials”, *Eurasia Insight*, 27 Ekim 2001, (<http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav112701.shtml>).
- Republic of Uzbekistan: Parliamentary Elections 27 December 2009*, (Warsaw: OSCE/ODIHR Needs Assessment Mission Report, 21-22 October 2009).
- The Republic of Kazakhstan: Review of the Election Legislation for Parliamentary Elections*, (Warsaw: OSCE/ODIHR, 2001).
- “Uzbek Propresidential Adolat Party Prepares for Forthcoming Elections”, *Adolat*, 30 Temmuz 1999.
- 2007 Parliamentary Elections in Kazakhstan*, (Warsaw: OSCE/ODIHR, Interim Report 1).